

Юлія Опанасенко

ПРОБЛЕМА «СУСПІЛЬНОЇ ЗГОДИ»
В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ
ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

*У статті розглянута проблема «суспільної згоди» з використанням апарату сучасного політичного дискурсу та когнітивістської теорії. Демонструється, як таке використання може сприяти конкретизації критеріїв суспільного консенсусу та його антитези у вигляді суспільної незгоди або суспільного розколу. **Ключові слова:** докса, ідеалізована когнітивна схема, функціональна тріада, когнітивна метафора.*

*Opanasenko Y. The problem of «social consensus» in the light of modern theories political discourse. Article «The problem of «social consensus» in the light of modern theories political discourse», written by Opanasenko Yulia reviews the problem of the «social accordance» using the concepts of contemporary political discourse and cognitive metaphor. It is demonstrated that such methodology may help in concretization of the criteria of the social consensus or its absence. **Keywords:** doxa, idealized cognitive schema, functional triad, cognitive metaphor.*

Концепт «суспільної згоди» належить до таких поняттєвих утворень, які видаються настільки ясними, що самі майже не потребують пояснення. Більш того, їх удавана ясність, поширеність їх повсякденного вжитку (на рівні дискурсів політиків, ідеологів, журналістів) перетворюють цей концепт не на об'єкт наукового пояснення, але на *інструмент* можливого пояснення специфіки суспільних процесів. Наприклад, коли в українських ЗМІ або в експертному середовищі вказується на те, що в Україні має місце *розкол*, то концепт «згоди» вже імпліцитно присутній у подібних констатаціях. Тобто в цій ситуації семантика терміна «розкол» означає «відсутність згоди», що не потребує подальших пояснень, яким повинне бути положення, за яким ми можемо констатувати наявність «національної (суспільної) згоди» та за якими критеріями ми можемо таку ситуацію діагностувати.

Загалом є підстави констатувати, що в Україні бракує досліджень, присвячених філософському аналізу проблеми суспільної згоди. Є роботи, в яких застосовується термін, який має відношення до концепту «суспільної згоди», але сам цей термін спеціально не виступає об'єктом філософської рефлексії. Прикладом такої тенденції може бути колективна монографія «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом та консенсусом» [1], де в багатьох статтях, в яких розглядається мовне питання, немає постановки проблеми, чим є «консенсус» у розв'язанні цієї проблеми та в яких параметрах він може бути досягнутий. Навпаки, сфера «консенсусу» є настільки самоочевидною для користувачів політичної мови на теренах України, що цей термін перетворюється в інструмент аналізу певних політичних процесів, але сам аналізу практично не підлягає.

Отже, питань щодо теми нашого дослідження залишається дуже багато, але поки що ми обмежимося сказаним. Велику допомогу у вивченні цієї теми можуть надати роботи не тільки (і, можливо, не стільки) з соціальної філософії, скільки зі сфери політичної лінгвістики, сучасного дискурс-аналізу, когнітивітського напрямку дослідження, взагалі в роботах з домінуванням міждисциплінарного напрямку. В українській думці плідне поєднання перелічених підходів має місце в роботах Г.Яворської, в яких тема «згоди» розглянута не в глобальному масштабі (тобто стосовно базових основ суспільного буття), але відносно певних тематичних реалій, наприклад, такої реалії, як «Європа». В роботах української дослідниці проблема «згоди» виникає в сучасному гносеологічному (або в більш

специфічній термінології, «когнітивному») аспекті. Зокрема, основна увага приділяється «виявленню глибинних когнітивних чинників, які формують сприйняття (або «спосіб бачення») певних фактів і становлять підґрунтя політичних рішень» [2].

Ситуація «згоди» в цьому когнітивному аспекті може бути проінтерпретована як певна колективна конвенція стосовно значення певних ключових мовних концептів або «сцен» в термінології Ч.Філмора (тобто «зв'язних сукупностей людських уявлень, дій, досвідчень, уявних образів») [2, с. 25]. В інших теоріях аналогічні «пучки знань» мають назву «ідеалізованих концептуальних схем». Зазначена конвенція може бути охарактеризована в термінах «фонового знання», або «побутового знання, або того, що сучасні дослідники вслід за давньогрецькою традицією називають «докса». Люструючи когнітивну основу «докси», Г.Яворська пише: «Головною ознакою докси є те, що вона сприймається як самозрозуміла. Докса не потребує доказів і не передбачає рефлексії, не допускаючи, зрештою, можливості іншого погляду та іншого розуміння. За П'єром Бурд'є, докса — це «універсум беззаперечного», вона сприймається як даність і саме тому часто залишається невиявленою і непомітною, проникаючи за допомогою лінгвістичних засобів — стійких словосполучень та конвенціональних метафор навіть до таких видів соціально-дискурсивної діяльності, які здаються найвіддаленішими, зокрема до сфери науки» [2, с. 26].

«Когнітивна» модель суспільної згоди є дуже важливим джерелом наших знань про формування суспільної згоди та механізмів такого формування. Однак подібний різновид «повсякденно-побутового знання» не може репрезентувати весь спектр суспільної згоди (хоча й може уособлювати деякі його аспекти), оскільки, поперше, «докса» фіксує безліч життєвих сюжетів та тем, серед яких політичні стереотипи займають лише невелику частку. По-друге, «згода» виходить за межі гносеологічної сфери в царину онтології (про що ми будемо говорити пізніше), внаслідок чого когнітивна модель виявляється недостатньою для пояснення проблеми суспільної згоди. По-третє, «згода» часто буває неусвідомленою, в той час як «докса» є чимось, що формулюється експліцитно (хоча останнім часом з'являються роботи, в яких фундаментальні припущення «докси» теж залишаються поза свідомістю). Нарешті, світ «докси» є більш мінливим, він великою мірою формується засобами ЗМІ, в той час як суспільна згода є чимось набагато більш усталеним та фундаментальним. (Не дивно, Г. Яворська вживає

поняття «медіа-текст» стосовно образу «Європи» в Україні [3], який може в деяких параметрах розглядатися як певний соціальний стереотип, але не як базовий політичний текст, який викладає фундаментальні основи суспільного буття в Україні).

З багатьох робіт щодо проблем аналізу політичних дискурсів можна зрозуміти, що причини недостатньої вивченості та розробки цього поняття «суспільної (національної) згоди» полягають в її полісемії, що об'єднує в цьому випадку різні форми можливої соціальної поведінки, яка передбачається ситуацією такої згоди. Наприклад, така дослідниця політичного дискурсу, як О.Шейгал, доводить, що подібна полісемія характерна для політичного дискурсу як такого, який структурується опозицією «свій/чужий»: «Інтеграція є об'єднання «своїх» та відособлення від «чужих», агресія завжди спрямована проти «чужих». Орієнтація — це розпізнання, проведення відмінності між «своїми» та «чужими» (звідси можливість ідеологічної полісемії, як наслідок подвійної орієнтації знаку — з точки зору «своїх» та з точки зору «чужих»). Виявлена в ході дослідження функціональна тріада є системоутворюючою для семіотичного простору політичного дискурсу: вона характерна для всіх типів знаків, що відбивають світ політичного...». [4] (Підкреслено мною — Ю. О.).

Якщо ми уважно розглянемо наведену функціональну тріаду, то побачимо, що поняття «згоди» як важливий аспект політичного дискурсу поєднує всі три її компоненти. Так, рівень орієнтації є фактично рівнем ідентичності, на якому поняття «згоди» фіксує згоду спільноти вважати всіх її членів «своїми». Однак подібна згода автоматично означає позиціонування інших спільнот як «чужих», що відповідає діалектиці «самореференції» та «інореференції» в системному аналізі Н. Лумана. (Глибоко не вдаючись в суть системної теорії німецького філософа, нагадаймо, що «базою» цієї теорії є твердження про те, що границею системи є «породжувана нею диференціація системи та зовнішнього світу» [5]. В контексті цієї тези *орієнтація* спільноти виступає операцією відокремлення «своїх», які перетворюють суспільство на систему, від «чужих», які виступають для цієї новоствореної системи «зовнішнім світом»).

Аналогічним чином, інтеграція спільноти означає об'єднання «своїх», що очевидно на прикладі прагнення українців, які жили в межах різних імперій, створити свою власну державу. Подібну інтеграцію можна побачити в референдумі 1991 року, яка була водночас і дезінтеграцію в масштабах колишнього Радянського

Союзу. Ситуація 1991 року є показовою в тому сенсі, що більшість населення України погодилася вважати себе «своїми», визнавши в ролі «чужих» інші території СРСР, передусім, Росію. Саме останній випадок описується аспектом *агресії*, яка завжди виступає можливістю в сценарії орієнтації/інтеграції. Тільки в ситуації виникнення такої агресії, в ситуації, коли вона стає спрямованою не в «зовнішній світ», але ставить за мету перерозподіл між усталеною «орієнтацією/інтеграцією», ми можемо говорити про *розкол* в суспільстві. Саме протилежність орієнтацій/інтеграцій на Заході України (національна держава, українці як члени етнонаціональної спільноти, проект євроатлантичної інтеграції) та Сході (концепт «общерусского мира», населення України як члени спільнослов'янської спільноти, інтеграція в російський геополітичний простір) створює факт агресії між силами, які уособлюють ці проекти, викликають звинувачення в українофобії — з одного боку, та «бандерівщині» з іншого.

Якщо відволіктися від конкретних конотацій, які пов'язані з дією проаналізованої тріади в політичному дискурсі, та замислитися над тим, який зміст вкладається в концепт «згоди» незалежно від тих контекстів, в яких цей концепт конкретизується, то ми можемо розглянути концепт «згоди» як концептуальну метафору, яка цементує весь соціальний досвід людини, маючи під цим терміном на увазі те, що в нього вкладали творці напряму когнитивної семантики Дж. Лакофф та Б. Джонсон. Самі творці цього напряму порівняно небагато уваги приділяли розробці застосувань цієї теорії в політичному дискурсі та політичних практиках (зосереджуючись більше на побутовому вживанні мови та побудові концептів в науковому дискурсі).

Однак евристичність цього підходу в аналізі політичного мислення є безсумнівною, що дозволило сучасним дослідникам аналізувати сучасний політичний дискурс. Подібне застосування має безпосереднє відношення до нашої теми, про що сучасна російська дослідниця О.Опаріна пише наступне: «Політичний дискурс як знакова система, що використовується для політичної комунікації, почав формуватися в Росії близько 15 років тому, якщо розуміти під цим терміном мову, яка призначена для вироблення суспільного консенсусу в умовах множини інтересів і з урахуванням думки як більшості, так і меншості населення. Політична мова «розвиненого соціалізму» не могла відповідати цим потребам: внаслідок специфіки тієї суспільної системи, в якій вона склалася та яку обслуговувала, вона мала ритуальний характер» [6].

Якщо замислитися над авторською тезою про те, що суспільний консенсус можливий лише за умов відносно демократичного суспільного ладу та неможливий в ситуації тоталітаризму, то виникає питання про *історичність* поняття суспільної «згоди» та «суспільного консенсусу», тобто про те, що в деяких різновидах суспільного устрою подібна згода має місце, в інших — в неї немає потреби. Подібна констатація ставить нове питання: «А з якого моменту людської історії та яке суспільство ґрунтується на цій засадничій ідеї? Якщо прийняти передумови про те, що ідея суспільної згоди виникає разом з концептом «суспільної угоди» Т. Гоббса — Дж. Локка — Ж.-Ж. Руссо, то чи може розглядатися в термінах суспільної згоди такий різновид суспільного устрою, як монархія?

Однозначно негативна відповідь обмежує наші можливості розуміння природи суспільної згоди, так як і радикальна теза О.Опаріної про відсутність необхідності суспільного консенсусу за умов радянського тоталітаризму? В дійсності тоталітарна модель мала потребу в масовій підтримці свого існування, як і будь-яка інша. Як і будь-яка інша модель вона не могла спиратися лише на чисте насильство, а використання в її рамках ідеології не зводилося до чистої маніпуляції свідомістю. Основна функція ідеології за цих умов полягала у вихованні почуття належності людини до суспільства (не дивно, що поширеною тогочасною ідеологемою було словосполучення «суспільна людина»), і показником такого залучення виступала базова міфологема радянської Новомови — міфологема Єдності. (Ілюстрацією цієї міфологеми може служити такий слоган радянської пропаганди, як «Єдність Партії і Народу!», або назва відомого вірша П.Тичини «Чуття єдиної родини»).

Повертаючись до статті О.Опаріної, необхідно констатувати одне протиріччя, яке впливає з тези про те, що політичний дискурс цементується ідеологемою суспільного консенсусу, в той час як основні політичні метафори сучасного російського політичного дискурсу, наведені автором, зводяться до «метафори війни» (та, частково, «сексуальної метафори»), тобто до різновиду політичних інвектив. При цьому в її аналізі відсутні метафори, які безпосередньо виражають ідеї того самого суспільного консенсусу, який є настільки важливим для функціонування сучасного суспільства — метафори єдності, згоди, консолідації, інтеграції* тощо.

* Нагадаймо, що згідно з тріадою О. Шейгал «інтеграцію» є її найважливішою частиною у конструюванні політичного дискурсу, і саме цей аспект ігнорується О.Опаріною.

З нашого погляду, причиною такого упущення є надмірна універсализація метафори Дж. Лакоффа «Спір — це війна» та розгляд сучасного російського політичного дискурсу як продовження радянського «дискурсу війни», що теж суперечить висхідній авторській тезі про радикальну відмінність ритуалізованої радянської ідеологічної мови та сучасного російського політичного дискурсу.

Якщо після наведених суджень повернутися до ідеї концептуальних метафор Дж. Лакоффа-Джонсона, то можна пересвідчитися, що метафорика війни займає скоріш другорядне положення по відношенню до відтворення «базового рівня взаємодії людей з навколишнім середовищем» [7], яке відбувається через те, що ідеологи когнітивістського підходу називають «кінестетичні образні схеми». Американський дослідник відносно мало приділяв уваги суто соціальному досвіду людей, і перспектива застосування концептуальних метафор до цієї частини людського досвіду є вельми цікавою і далеко невичерпаною. Цікавим та показовим прикладом застосування когнітивного підходу є роботи англійського дослідника П. Чілтона, який зробив спробу описати уявлення про національну безпеку та практичні сценарії реалізації таких уявлень. (Оскільки ця книга є для нас недоступною, ми обмежимося викладом її основних положень, посилаючись на її реферативний виклад в збірнику «Політичний дискурс: історія і сучасні дослідження» [8]).

Для опису моделі «безпеки» (яка великою мірою спирається на ті ж самі метафори, що й концепт «згоди», оскільки безпека передбачає досвід єдності, згуртовання серед «своїх» по відношенню до «чужих»), серед наведених схем Дж. Лакоффа дослідник вибрав наступні чотири:

1) Схема «Сховища». Згідно з П. Чілтоном ця схема має три ключові елементи — внутрішню частину (з центром та периферією), прикордонна поверхня та зовнішнє середовище. Англійський дослідник висуває припущення, що ця схема визначає не тільки елементарний тілесний досвід людини (про що говорив Дж. Лакофф), але й розуміння держави та таких смислів, як «оборона», «захист», «прикриття». Неважко помітити, що схема сховища кореспондує з наведеною вище передумовою системної теорії Н. Лумана, де «сховище», «контейнер» уособлюють Систему, відокремлену від зовнішнього світу. Подібне кореспондування зайвий раз підкреслює універсальний характер цієї концептуальної метафори, яка є релевантною не тільки для безпекового мислення,

але й для будь-яких уявлень про суспільну інтеграцію. В цьому контексті згаданий «контейнер» виступає *простором* суспільної інтеграції «своїх», відгоржених державними кордонами від «чужих». У рамках вищенаведеної концепції О. Шейгал цей простір виступає водночас основою для орієнтації (тобто в його рамках відбувається формування суб'єкта на ім'я «Ми») та подальшої інтеграції (тобто практичного згуртування новоствореної спільноти).

2) Схема «Стежини» (або «Шляху»). Коментуючи цю схему, П. Чілтон відзначає, що стосовно політичної культури вона акцентує поняття «національної мети», «досягнення» цієї мети, «шляхам» до цієї мети або перепонам для неї. Зокрема, в цих коментарях говориться про риторичні фігури, які найчастіше супроводжують ці базові поняття, зокрема такі ідеологеми, як «призначення» (передумова якої полягає в тому, що ніякі сили та перепони не зможуть завадити досягненню мети) та «місія» (яка означає, що кінцева мета визначена якоюсь «вищою силою»). Якщо перейти до проблеми суспільної згоди, то можна визначити роль цієї схеми як найважливішого інструменту інтеграції (в той час як схема «контейнеру» є більш «орієнтаційною»). Дійсно, формулювання суспільних проблем у категоріях мети має не просто констатуючий характер, але спонукає до певної політичної дії, без якої суспільне життя є неможливим. В лексичному плані для акцентуації цієї схеми вельми характерні такі мовні жанри, як «гасла» та «девизи», які, за О. Шейгал, виконують «інтегруючу функцію»: «Виражаючи керівну ідею, мету політичної боротьби, вони призивають згуртувати прихильників цієї ідеї, дати їм можливість відчутти та виразити почуття соціальної солідарності» [4, с. 118].

3) Схема «Сили». Згідно з П. Чілтоном ця схема базується на чуттєвому сприйнятті тиску та спротиву. В політичному дискурсі в рамках цієї схеми фігурують поняття оборони, спротиву, нападу, стримання, тиску. В контексті сказаного ми можемо зробити припущення, що «дискурс війни» займає саме цю нішу та відповідає третьому компоненту «функціональної Тріади» політичного дискурсу, наведеної О. Шейгал, — компоненту агресії, яка завжди направлена проти «чужих». До цього ми можемо додати лише те, що подібна агресія часто виступає каталізатором суспільного єднання «своїх», однак її інтегративних якостей для повноцінного соціального згуртування виявляється достатньо лише в екстремальні часи. В ситуації ж умовної соціальної норми такого мобілізаційного компоненту суспільної згоди виявляється

замало. Так, в контексті сказаного треба відзначити, що український політикум характеризується універсалізацією дискурсу війни, який використовує схему «сили».

4) Схема «Зв'язку». Згідно з П. Чілтоном згадана схема засновується на досвіді чуттєвого сприйняття взаємозв'язків між живими істотами чи предметами. Дослідник зазначає, що ця схема підходить для опису соціальних відносин, а також відносин між державами («дружні відносини», «союзи», «угоди, що мають обов'язковий характер»). Стосовно сфери суспільної згоди ми могли б розширити ці констатації, зазначивши, що ця схема суттєво уточнює інтеграційні та орієнтаційні компоненти «функціональної тріади». Якщо схема Сили використовує соціальну емоцію ненависті (як невідворотну в умовах протистояння з «чужими»), то концептуальна метафора «зв'язку» активізує протилежну соціальну емоцію — емоцію Любові, яка перетворюється в певний моральний імператив відносно «своїх». Без цієї емоції схеми єднання та спільної справи мають відчужено-холодний вигляд, в той час як схема зв'язку надає цим суспільним проектам тепло-го особистісного смислу.

У рамках підходу О. Шейгал ця схема дістає назву «неспеціалізованих маркерів інтеграції» [4, с. 121], або слів з семантикою пароллю (або семантики «я — свій!», «я — з вами!»). В межах термінологічного апарату, який використовує дослідниця, паролні слова виступають на стільки для позначення референту, скільки для доказів належності індивіда до соціальної групи. Емоційні фарби, які завжди криються в таких висловлюваннях лексемах, дають підстави називати їх «політичні афективи». Неважко помітити, що до таких афективів належить риторична фігура «солідарності», яка діє виключно по відношенню до «своїх».

Попередній аналіз концепту «згоди» з точки зору сучасного дискурс-аналізу, когнітивного підходу та теорії «концептуальної метафори» дозволяє висунути припущення про те, що будь-яке людське суспільство не може існувати без згоди її членів, яка легітимізує це суспільство. Тобто воно не може триматися на чистому насильстві, хоча існують такі типи суспільства, для яких насильство було переважним інтегративним моментом та способом його існування. Підставою для такої тези є незаперечний факт того, що будь-які суспільства (починаючи від архаїчних мисливських суспільств) формуються на основі опозиції «свої/чужі», внаслідок чого виникає функціональна тріада «орієнтація — інтеграція —

агресія», яка дозволяє індивіду співвідносити себе з суспільним колективом.

Так виникає «суспільна згода», яка не є результатом свідомого раціонального вибору та яку часто неможливо виявити за допомогою соціологічних опитувань, але на основі якої суспільне Ціле здатне відтворювати себе як суспільну систему. Таке твердження дозволяє не тільки спростувати тези про те, що необхідність суспільного консенсусу має місце тільки стосовно модерного демократичного суспільства (як ми можемо побачити, без суспільної згоди неможливі ані архаїчні, ані тоталітарні, ані авторитарні суспільства), але й розширити сферу дії наведеної функціональної тріади та суспільної згоди за межі суто «політичного дискурсу». Дійсно, постулюючи факт наявності функціональної тріади: «орієнтація — інтеграція — агресія» та її ідентифікуючої ролі, ми визнаємо, що суспільна згода має місце за умов відсутності політики як суспільної технології (тобто в дополітичних та неполітичних суспільствах), але виникає у всіх без винятку соціальних дискурсах — архаїчних міфах, монотеїстичних релігіях, тоталітарних ідеологіях.

Змінюються лише форми цієї згоди, форми легітимації суспільства та суспільної влади, форми вироблення Символічного, яке забезпечує світоглядний порядок та стає підставою для певної суспільної єдності. Змінюються форми уявлень про позиціонування «своїх» та «чужих» та способи відокремлення своїх від чужих, змінюються сценарії відносин між інтегративними, орієнтаційними та агресивними сценаріями суспільної поведінки, але залишається незмінною наведена функціональна тріада та суспільна згода, яка з неї безумовно випливає.

1. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К., 2008.

2. Яворська Г.М., Богомолів О.В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. — К., 2010. — С. 24.

3. Яворська Г.М. Європа в українських медіа-текстах: «учитель», «начальник», «сусід» // Вісник Черкаського університету. Сер. Філологічні науки. Вип. 140. — С. 3–10.

4. Шейгал Е.О. Семиотика политического дискурса. — М., 2004. — С. 133.

5. Луман Н. Реальность массмедиа. — М., 2005. — С. 21.

6. Опарина Е.О. Метафора в политическом дискурсе // Политическая наука. Политический дискурс: история и современная наука. — М., 2002. — С. 20.

7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории говорят нам о мышлении. — М., 2004. — С. 353.

8. Чилтон П.Э. Метафоры безопасности: дискурс холодной войны от сдерживания к общему дому // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. — М., 2002. — С. 125–138.